

Tanzimat Arifesinde Kadılık- Naiplik Kurumu

Kadis und Stellvertretenden vor der Tansimat-Ära

Hamiyet Sezer Feyzioğlu *

Selda Kılıç**

Öz

Osmanlı'da kadı yargı kurumunun işleminde etkili olan önemli görevlilerden biridir. Devletin kuruluşunda oldukça saygın bir meslekten, 16. Yüzyılda diğer kurumlarda olduğu gibi bu kurumun işleyişinde de bozulma olmuştur. Özellikle eğitim kalitesinin düşmesi, rüşvetin, usulsüzlük ve zulümlerin artması kadılardan şikayetleri de beraberinde getirmiştir. Tahta geçen padişahlar zaman zaman bu durumu düzeltmeye çalışmışlar, ancak başarılı olamamışlardır. En son Tanzimat öncesinde III. Selim ve II. Mahmut'un önemli yenilik girişimleri söz konusudur. Bu araştırmada bunlar açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kadı, mahkeme, kurum, III. Selim, II. Mahmut.

Zusammenfassung

Kadis, die im Rechtswesen des Osmanischen Reiches von grosser Bedeutung waren, bildeten während der Gründungszeit des Reiches eine Gruppe, die einen angesehenen Beruf ausübten, aber gemäss dem Niedergang vieler Institutionen des Reiches hat auch das Rechtswesen an Macht verloren. Infolge des Verlustes des Bildungswesens an der Qualität sowie der Zunahme der Bestechung und der Unregelmässigkeiten im Rechtswesen begann eine auffallende Unzufriedenheit unter der Bevölkerung zu herrschen. Bemühungen vieler Sultane um die Verbesserung

*Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

**Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

dieser Unordnung blieben auch erfolglos. Vor der Tansimat-Ära sind vor allem Reformbestrebungen der Sultane Selim III. und Mahmut II. zu erwähnen, die auch der Untersuchungsgegenstand dieses Artikels bilden.

Grundpunkte: Der Kadi, Die Rechtswesen, Selim III, Mahmut II.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kuruluşundan yıkılışına kadarki dönemde kadılık kurumunun durumuna ilişkin yeterli çalışma yapılmış değildir. Genel olarak bu konuya eğilenler Osmanlı klasik dönemindeki konumunu genel çizgileriyle ele almaktadır. Daha çok uzun yıllar önce yazılmış olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın İlmiye Teşkilatı adlı eserindeki bilgileri aktarılmaktadır¹. Halbuki, 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Osmanlı teşkilat tarihi, bu arada kadılık kurumunda çok önemli değişiklik ve düzenlemelerin yapıldığı bilinmektedir².

Son yıllarda bu konu ile ilgili yapılmış araştırma ve incelemelerin de klasik dönemle sınırlı kaldığı görülmektedir³. Konuyla doğrudan bağlantılı olmayan 18-19. Yüzyıl Osmanlı tarihini konu edinen eserlerde ise yargı sistemi ve kadılık ele alınmakta ne var ki buralarda da ayrıntılara yer verilmemektedir⁴.

Klasik dönem Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim uzun bir süre almakta, 12 basamaklı bir medreseyi bitirebilmek 20 yılı bulmaktaydı. Bu dönemde medrese çıkışlıların önünde iki seçenek bulunuyordu. İlki bitirdiği medresede danışman olarak kalıp yükselerek müderris olmaktı. Bunun için diğerlerine oranla üstün başarılı olmaları şarttı. Bunlar, tıpkı öğrencilerin bir medreseden diğerine geçmeleri gibi ilk basamaklardan, öncelikle "*ibtidâ-i hâric raddesinde olan medreselerden birinin müderrisliği ruusuyla ve bâdehu sırası geldikçe rütbesi terakki iderek dahil ve sahn müderrislikleri*"ne geçiyorlardı.

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988.

² Bkz. Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileriyle 17.Yüzyıl Türkiye Tarihi", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.IV/6-7, Ankara, 1966, s.201-247. Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, XXXVIII/149-152, Ankara, 1974. s.657-707.

³ İlber Ortaylı'nın, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara, 1994 adlı çalışması ile Feda Şamil Arık'ın, " Osmanlı'da Kadılık Müessesesi", *OTAM*, 8, Ankara, 1997, s.1-72. makalesinde de aynı durum göze çarpmaktadır.

⁴ Bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara, 1977. Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991, Rifat Özdemir, *XLX.Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986. Çağatay Uluçay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955.

Onlar kadar başarılı olamayanlar, başka bir deyişle medresede ilim ehli olarak kalma imkanı bulamayanlar kadı olarak atanırlardı. Görüldüğü üzere daha başlangıçta seçkinlerin kadılığa atanmaları söz konusu değildi. Bununla birlikte Cevdet Paşa'nın deyişleriyle "... ve cümlesi ashâb-ı ulum ve ma'rifden olarak hakikât halde şayân-ı ihtiram zatlar idi"⁵.

Müdürlük ve kadılığın yanı sıra Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri ile İstanbul ve Edirne gibi büyük şehirlerin kadılıklarına atananlar da medreselerde başarılı olmuş üst rütbelere almış kimselerdi. Hem bunların hem de kadılıklara atananların her basamakta kalacakları görev süresi belli idi. Bu süre dolmadan yerlerinin değiştirilmesi ve görevden alınmaları mümkün değildi.

Konumuzu doğrudan ilgilendiren taşra kadılıklarına gelince, klasik dönemde buralarda görev alanlar da yeterli bilgi ve donanıma sahip idiler. "...Taşralarda icra-i ahkâm-ı şer'iyyeye memur olan kuzât dahi ... hep ashâb-ı ma'rif ve daniş ve nice seneler medreselerde ta'lim ve terbiye görmüş ma'lumu'l- ahvâl ve mücerrebü'l- etvâr zatlar olarak beyne'n-nas adl ile hüküm eylediklerinden başka her ne arz itseler devlet nezdinde kârger-i te'sir olmakla taşralarda zalimeden biri ahaliye zülm edecek olsa mani olarak..."düzenin ve adaletin sağlanmasında etkin olurlardı⁶.

Osmanlı kurum ve kuruluşlarında bozulmanın başlangıcı olarak kabul edilen H.1000 (1591) tarihinden itibaren öncelikle medreselerde eğitim ve öğretim bozulmuş hatır gönül işe karışmış, hak etmeyenlere unvan ve mansıplar verilmeye başlanmıştı. Öyle ki, mollalar bile, mülâzemet kağıtlarını sattılar. Mülâzemet ise, ulema olmanın giriş kapısı olduğundan, bu bozulma, voyvoda, subaşı katipleri halktan kimselere para karşılığı mülâzim olma yolunu açtı. Bunlar, kısa yoldan kadı ve müderris olmaya başladılar. Müdürlükte, bilgine fazilet aramayınca, müderrisler de medreselere gitmez oldu. Yanmış yıkılmış, yalnız arsası kalmış medreselere bile müderris atanmaya başlandı. İsmi var cismi yok bir takım havada medreseler gösterilir oldu. Sayı arttıkça öğretim unutuldu. Müdürlük, mücerret bir saygı payesi ve bir medreseden diğerine nakil ve paye terfiinden ibaret kaldı. Sınav usulü, sadece medrese öğrencilerine uygulanır oldu. Soylularla, bazı kimselerin yakını olanlar için sınavsız ruus almak kapısı açıldı. Sadarete bulunanların ve mülk sahiplerinin oğulları, genç iken müderris olup, yükselerek zengin olma hayallerine kapıldılar. Vezirler ve devlet ricalinden bazıları da, oğullarını ve ekseriya işe yaramayanlarını, ilim

⁵ Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c.1, İstanbul, 1302, s.88.

⁶ Ahmet Cevdet, *a.g.e.*,s.90.

yoluna sokar oldular. Böylece, ilim alanı cahillerle doldu. İstihkak, ehliyet ve kabiliyetleri olmadığı halde, yolunu bulup müderrisliğe alınanlar, giderek mevleviyete erişip ve sonra en yüksek rütbesi olan kazaskerliğe geldikleri zaman, Devlet-i Aliye'nin bir işine yaramayıp, geçerli hak diye elde ettikleri arpalıklarını, küçük görerek kibirlenmekteydiler. Rüşvet, birinin adamı olmak ve başka yollarla ellerine mülâzemet belgesi geçirenlerle, bilim adamı dairelerinde ismini okuyamaz, sağını solunu bilemez, onun bunun adamı hizmetçi guruhu, yargıda görev almaya başlamakla da işler iyice çıkmaza girdi⁷. Bu anlatım kadıların şikayet konusu olmasının ardındaki sebepleri açıklar niteliktedir.

Böylece hem müderrislik hem de kadılık için uyulması lazım gelen kurallar bozulduğundan bu görevler bütünü "... paye ve itibardan ibaret..." kaldı⁸. "...Tarik-i ilmiyenin vaz-ı aslisi o kadar bozuldu ki yalnız isim ve resmi kaldı. Halbuki ism-i müsemmasına ve resm-i eslaf-ı ulemânın usul-ı müstahsenesine muğayir olduğu şöyle dursun ömründe okuyup yazmamış çuhadar ve kayıkçı makulelerine tevcih-i menâsıb-ı kaza edilmek gibi çirkin bidaatler ve garip resm ve adetler ve hadis ve bu işe tarik-i ilmiyenin tervec-i betâlet ve cehâlate bir yol olmasına ve ihkak-ı hukuk-ı ibad emr-i ehemminde hayal ve hatıra gelmedik fenalıklar vuku bulmasına ba'di ve bais olmağın tarih-i ilmiyenin islahı ve vacibât-ı umurdan görülmüş ise de def'aten merâtib ve menâsıbın ref' ve terkini kabil olmadığından bi'l-tedric islahı arzu olunmakta idi⁹".

Nitekim 17. yüzyıldan başlayarak ilmiye sınıfının ve kadılığın içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarılması için bazı önlemler alındığını görmekteyiz. Ancak, bu önlemlere geçmeden önce "arpalık" usulü hakkında bazı açıklamalarda bulunmamız gerekmektedir.

Medrese çıkışlı uzun süre kadılık yaptıktan sonra "mevleviyet" payesi almış olanların görev alabilecekleri nitelikte yeterli "mansıp" olmaması üzerine çözüm olarak böylelerine ek bir gelir niteliğinde daha alt derecedeki bir veya birkaç kazanın kadılığı verilmeye başlanmıştı. Giderek yaygınlaşan bu uygulamaya tabi olanların onurlarını okşamak maksadıyla güya "atının arpasına karşılık" bir ödeme gibi değerlendirilerek sözü edilen kazalara "arpalık" denilmeye başlandığı bilinmektedir¹⁰.

⁷ Ahmet Cevdet, *a.g.e.*, c.I, İstanbul, 1309, s.110-117. Musa Çadircı, "Cevdet Paşa'nın Medreselerle İlgili Görüşleri", *Ahmet Cevdet Paşa, Vefatının 100. Yılına Armağan*, Ankara, Diyanet Vakfı yay., 1997, s.79-84.

⁸ Ahmet Cevdet, *a.g.e.*, 1302, s.93.

⁹ Ahmet Cevdet, *a.g.e.* s. 94.

¹⁰ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c.II, Ankara, 1971, s.251, 309.

Üst düzeydeki ilmiye mensuplarına arpalık olarak verilen kazalara başlangıçta İstanbul'da ya da oturdukları büyük kentlerde hizmetlerinde bulunmuş tanıdıkları kişileri naip olarak atamışlar, bunlar üstlendikleri kazanın hakimlik işlerini yürütürken elde ettikleri hasılanın bir kısmını kendilerine kalanını ise arpalık sahiplerine göndermişlerdir. Ancak, zamanla bu naiplerin geçimlerini sağlamalarında güçlükler ortaya çıkınca yeni bir uygulamaya geçilmiş, kazanın bulunduğu yerin okur-yazar ya da imam ve hatip gibi kimselerine naiplik verilmeye başlanmıştır. Maliye ve yönetimde de uygulanan iltizam usulü kadılıkta da geçerli olmuştur. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle, "*Ashâb-ı merâtibin idaresi müretteb zimmet-i hükümet olduğundan müderrislere maişet ve mevâli ve sudura arpalık namlarıyla birer kaza tevcih olunmak lazım geldi. Ve anlar kazaları birer naip ile idareye mecbur olduklarından maişet ve arpalık olan kazalar hasılâtının bir miktarıyla naipler geçünüb bakisi ashâb-ı menâsiba aid olurdu. Sudur ve mevâli bu tarik ile geçünüb müteallikât ve teb'alarına dahi birer kaza tevcih itirdiklerinden ve anlar dahi ehl-i kaza olmadıkları cihetle efendileri gibi mansıbları olan kazaları birer naip ile idareye mecbur olduklarından ale'l-umum kazalarda niyabet usulü düsturü'l- amel ve kazaların bir takımı sudur ve mevâli ve müderrisine ve diğer takımı dahi çukadar ve sair hademe guruhuna müekkel ve ihkak-ı hukuk...*" yeterli olmayanların ellerine geçmiş oluyordu¹¹.

Öte yanda 17. Yüzyılda ülke yönetiminde önemli değişiklikler olmuş, yeterli eyalet sayısı bulunmadığından "paşa" unvanını almış kimselere birkaç sancağın geliri arpalık olarak verilmeye başlamıştı. Bunlar da arpalıklarını mütesellimleri ile idare etmeyi tercih ediyorlardı. M. Akdağ'ın deyişiyile: "... Biri karar verme, o biri yürütme yetkilisi olarak, "hasılât"larının artıp eksilmesi birlerinin davranışına pek bağı olan kadılar (ve naipleri) ile (ehl-i şer-ile) valiler veya mütesellimleri (ehl-i örf), çıkarlarının gerektirdiğine göre, bazan işbirliği, bazan da zıdlaşma halinde olmuşlar, her iki halde de reaya soyulmuştur"¹².

Kurumdaki usulsüzlükler yüzünden 18.yüzyılda da düzenlemeler yapıldığını bilmekteyiz. Mesela, 1716 (1128)'de yayınlanan fermenda, kadı atamalarında bilgiye ve yeteneğe önem verilmediği bu nitelikleri olmayanların görevlendirildikleri vurgulanıyor, ayrıca, bunlara da geçimlerini temin etmeleri için yeterli gelir sağlanmadığından yoksulluk içinde oldukları açıklanıyordu. Kadılık ve naiplik görevine atanan bilgili-bilgisiz kişiler gittikleri yerlerde geçimlerini sağlamak için zulüm yaptıkları,

¹¹ Ahmet Cevdet, *a.g.e.*, s.92.

¹² Mustafa Akdağ, *a.g.m.*, s. 216.

yolsuzluklara neden oldukları, ilk önlem olarak “*mülâzemet-i müstemire*”¹³ yöntemi ile kadı atanmasına son verildiği belirtiliyordu. Bundan böyle kadılık ya da naiplik yapmak isteyenler kazasker huzurunda sınava tabii tutulacak, hak edenler şeyhülislama iletilecek, onayı alındıktan sonra atanmaları için ferman çıkarılacaktı. Atamalarda buldukları derece dikkate alınacaktı.

Buldukları görevde edindikleri gelir yeterli olmuyorsa bağlı oldukları kazaskerlere bildirecekler, durumları şeyhülislama iletilecek uygun görülürse padişahın onayı ile kendilerine daha üst gelirli bir görev verilecekti. Bunun için kazaskerlere 21.04.1716 (28 Rebiülahir 1128) tarihli ferman gönderilmişti¹⁴.

Bunun dışında 10 Temmuz 1775 tarihli bir ilamda kadı nasbı ve molla tayininin Rumeli ve Anadolu kazaskerleri tarafından yapılacağı, bazı vezirler, kethüdalar ve mütesellimler tarafından kadı ve naip tayin edilmemeleri hakkında emir çıktığını ve emrin halkın önünde okunduğunu öğrenmekteyiz¹⁵. Bir çok diğer kayıt gibi bu ilamdan da kadı atamalarında usulsüzlük olduğu ve idarecilerin işe karıştıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca, kadı ve naiplerin şer’i usullere uymayarak usulsüz belge vererek gelirlerini arttırdıkları, fazla ücretler aldıkları belirlenmekte ve şikayet edilmektedir. Örneğin, 1783 Eylülü ortalarında yazılan Adalet Fermanı, ehl-i şer’in kanunsuz hareketlerini konu etmektedir. Kadıların “*mahsul-i def*” adıyla para almamaları tekrarlanmaktaydı. Bu tür hareketlerin önüne geçilmesi için alınan fetvalar gereğince, fermanların çıkarıldığı, bu fermanların mahkeme sicillerinde de kayıtlı olduğu yinelenmekte, aykırı tutum ve davranışlardan vazgeçilmesi emredilmektedir¹⁶.

III.Selim’in tahta çıktığı 1789 yılında Fransız İhtilali patlak vermiş, Avrupa ve Dünya’da büyük değişimler meydana getirmiştir. Napolyon’un Mısır Seferi ve onu izleyen gelişmeler, Osmanlı ülkesinde de büyük yankılar uyandırmıştır. Öte yandan sanayi devrimini yaşamaya başlayan Avrupa’daki üretim artışı, Osmanlı pazarlarını yavaş yavaş etkilemekteydi. Bir süre sonra

¹³ Kazalarda kadılık edenler müddetlerini bitirip mazûl olarak İstanbul’a gelince her Çarşamba günü mensup oldukları kazaskerin dairesine devam etmek kanun olup buna mülâzemet-i müstemire denilirdi. Bkz. Uzunçarşılı, a.g.e.,s.104.

¹⁴ Raşit, *Tarih-i Raşit*, c.IV, İstanbul 1282, s.192.

¹⁵ BOA. Ali Emiri, *Abdülhamid-i evvel, no:11344’ten naklen* Yücel Özkaya, *Ayanlık*, s.347, dip not.179.

¹⁶ Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnamelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, *Belleten*, c.XXXVIII/151, Temmuz 1974, Ankara, s.454-458. Bu makalede 18.yüzyılda yapılan usulsüzlüklerle ilgili çok sayıda örnek bulunmaktadır.

iç isyanlar da başlayınca İmparatorluk tarihin en karanlık dönemine doğru sürüklenmeye başladı.

Böyle bir ortamda III.Selim, bütün olumsuzluklara karşın kısa süren saltanatı döneminde önemli yenilikler yapmıştır. Bu düzenlemeler arasında konumuzu doğrudan ilgilendiren kadılık ve yargı önemli bir yer tutmaktadır. İmkanlar ölçüsünde ulema sınıfının içinde bulunduğu durumu düzeltmek için yeni önlemler alınmıştır..

Saltanatının ilk yıllarında, ulema sınıfının önde gelenleriyle yapılan toplantılarda kadı ve naiplerin durumu ele alınmış, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin düşünceleri öğrenildikten sonra yapılması gerekenler bir fermanla ilgililere duyurulmuştur. Buna göre, zulümleri artmış olan hakimlerden, suçlu oldukları ispat edilenlerin görev yapmaları engellenecekti. Şer'i özürleri olmadıkça kadıların kendi mansıplarına gitmeleri, adaletli olmaları, fakirleri korumaları istenmektedir. Arpalık sahipleri de arpalıklarını naiplere iltizama vermekten kaçınmalı, şeriat işlerini bilen, dindar kişileri arpalıklarına gönderip mahkeme gelirlerinin beşte birini bunlara bırakıp, kalanıyla yetinmeliydiler.

Kadılar ve naipler bu kurallara uymayıp alışkanlıklarını sürdürürlerse görevden alınma ile yetinilmeyip, ayrıca cezalandırılacaklardı. Ayrıca, bundan böyle kadı ve naipliklerin ilim ve fazilet erbabına verilerek, cahile verilmemesi, imtihansız kadı tayin edilmemesi, konusunda yeni bir Hatt-ı Hümayun çıkararak kaimmakam makamından, Rumeli kazaskeri Yahya Tevfik Efendi ile Anadolu kazaskeri Veliefendizade Emin Efendiye hitaben buyrultular yazılmıştı. İlaveten, toplanan mecliste şifahen kendilerine söylenmişti. Bunun dışında, Anadolu ve Rumeli'nin her tarafına adalet emirleri gönderildi. Bu emirlerde, şehir kethüdası tayinine kadı ve naibin karışmaması, halkın seçimiyle tayin olunduğunda, kadı veya naibin hüccet verip harc-ı hüccet almamaları istenmekteydi. Öte yanda 6 ayda bir düzenlenen vergi dağıtım defterlerine (tevzi defteri) gerçek masrafları kaydedip fazladan bir şey eklememeleri, bu işlemler için "harc-ı defter" almamaları vurgulanıyordu. Böylece zulüm yapmaları önlenecek, bu bahane ile sefer hazırlıklarının da aksatılmaması sağlanacaktı.¹⁷

Yukarıdaki düzenlemenin hemen ardından 1792 yılında yeni bir ferman çıkarılarak, mazul mevleviyet kadılarının naiplikleri ödenemeyecek miktarlara satmamaları, aşçı, kaftan ağası, hizmetkar gibi kişilere naiplik verilmemesi istenmişse de fazla etkisi olmamıştır¹⁸. Bu emir de

¹⁷ Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet* c.4, İstanbul, 1309, s.291-292, Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.255-256.

¹⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*,s.118.

göstermektedir ki, naiplikler ilgisiz kişilere ve fazla miktarlarda ücretlerle verilmektedir. Yine aynı yıl ve daha sonraki tarihlerde eskisi gibi şeriat hakimlerinin cahil olmamaları, dindar olmaları, korunmak, gözetilmek yoluyla kendilerine mansıp verilmemesi gibi konularda seri hükümler yazılmıştır. Şikayetlerin devam etmesi, yeni fermanlar çıkarılması alınan tedbirlerin uygulanmada yetersiz kaldığını göstermektedir.

Padişah III.Selim ulema sınıfının eksikliklerini gidermeye çalışırken idaresinde de değişikliklere gidilmiştir. Yaptığı ilk toplantılarda görüşlerini beğendiği Hamidizade Mustafa Efendi'yi¹⁹ 17 Ekim 1789 (27 Muharrem 1204)'da Şeyhülislamlığa tayin etmiştir²⁰. Hamidizade, İstanbul'da kendisinden önce şeyhülislamlık, kadiaskerlik yapmış ve merkezde oturan bazı kişileri arpalıklarına göndermekle işe başlamış, ulemayı sindirmişse de sert ve dürüst tutumu, kendisine karşı bir cephenin oluşmasına yol açmıştı. Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın da işe karışması ile atandıktan bir buçuk yıl sonra görevden alınarak Manisa'ya sürüldü. Yerine ikinci kez Dürrizade Mehmet Arif Efendi²¹ getirildi. Onun Padişaha sunduğu bilgiler doğrultusunda Nisan 1793'te yeni bir ferman yayınlanarak ilmiyede yapılacak düzenlemeler açıklandı. Rumeli ve Anadolu kadılarının bazılarının cahil olduğu bu yüzden şer'i hükümleri uygulamada yetersiz kaldıkları, aldıkları kararların ve verdikleri hüccetlerin meşru olmadığı ve uygunsuz hareketlerinin görülmekte olduğu yinelenmekteydi.

Ayrıca, kadılar buldukları kazaların ayan ve erkaniyla olan davalarda onları ve taraftarlarını diğerlerine tercih ederek şeriata aykırı hükümler vererek haksızlık yapmalarının doğru olmadığı, devletin ve saltanatın devamı zulmün kaldırılması ve şeriata uygun davranılması ile mümkün olacağından, taşraya görevli giden kadı ve naiplerin hak ve adalet üzere, şeriat hükümlerini uygulamaya muktedir, dindar olmalarının gerekliliği belirtiliyordu. Fermanda ayrıca,

-Arpalık ve maişet sahiplerine şeyhülislamlıktan, Rumeli'deki mansıp sahiplerine Rumeli kazaskeri, Anadolu mansıbı sahiplerine Anadolu

¹⁹ Hamidizade Mustafa Efendi, 1144(1731-32) doğdu. 1166(1753) da pekiyi derece ile imtihan vererek müderris oldu. Zamanla Anadolu ve Rumeli payelerini aldı. 1789'da şeyhülislam oldu. 1793'te vefat etti. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani, Osmanlı Ünlüleri*, 4, İstanbul, Tarih Vakfı yay., 1996, s. 1169.

²⁰ Ahmet Cevdet, *a.g.e.,c.5*, 1309, s.2-3.

²¹Dürrizade Mehmet Arif Efendi, Şeyhülislam Mustafa Efendi'nin oğludur.1153(1740)' te doğdu. 1167(1753-54)' te müderris oldu. Çeşitli kadılık görevlerinden sonra Anadolu ve sonra da Rumeli kazaskeri ünvanlarını elde etti.1199(1785) da ve1206(1792) tarihlerinde iki kez şeyhülislamlık yaptı. 1215(1800) 'te vefat etti. Mehmed Süreyya, *a.g.e.,c.1*, s.315-316.

kazaskerleri taraflarından “hükümet-i şer’iyye” ye ehil olanların tayin edilmesi zaman zaman tenbih olunmalıdır deniliyor,

-Belde hakimlerinden birinin şeriata aykırı olarak zulüm yaptığı ihtimali olursa, araştırılıp görevden alınıp, cezalandırılacağı,

-Arpalık ve diğer mansıp sahiplerinin kazaların güçlerinden fazla “şehriye” ve “harc-ı bab” almaması, aykırı kim hareket ederse naipleriyle birlikte cezalandırılacakları,

-Kadınlara rica ile bir çok kimsenin girdiği otuz, kırk yılda ulaşılan sitte rütbesini elde etmeleriyle kadıların ve ulemanın çoğunun geride kalarak mağdur oldukları,

-Kadıların mevcudu beş, altı bin olup bunların bir düzene bağlanması gerektiğinden, mansıp verme usulünün sınırlandırılması ile şeyhülislamın üç ve fiilen görevdeki Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle kazasker mazullerinin ikişer, İstanbul kadılığında mazullerin birer kişi için mansıp vermeleri ve bu şekilde mansıp verilmesinin sınırlandırılması,

-İmtihansız mülazemet verilmemesi ve imtihansız kadı tayin olunmaması,

-Hiç kimseye rica ve şefaath ile mansıp verilmemesi ve üç ayda bir olan kazasker divanlarında herkesin rütbeleri derecesinde yer alması rütbesinin üstünde kimseye mansıp verilmemesi, bu maddelerin dışında hiç kimseye rica ve şefaath ile mansıp verilmemesi, mahlûl (boşalan) olan mansıpların sona erdirilmesi, aykırı hareket edenlerin cezalandırılacağı, gibi hükümler yer alıyordu²².

Kadılar hakkındaki bu ferman ilan edildikten kısa süre sonra 1793 Aralık ortalarında bir Hatt-ı Hümayun ile bu kararlara ilaveler yapılmıştır. Bu yeni Hatt-ı Hümayun ile Rumeli ve Anadolu kazalarına tayin edilen kadılara kazasker divanı dışında kazaskerler tarafından bir üst rütbe verilmemesi ve bu gibilere verilen üst rütbeye itibar olunmayacağı ve mevcut kanuna katiyen uyulması emredilmekteydi.

²² Türk Tarih Kurumu Yazmalar, no: Y-534. Bu eserin Türk Tarih Encümeni’nden devr edilen 10 nolu mecmua kaydını sayın Uzunçarşılı vermektedir. Yeni numarası belirttiğimiz yer olup, Kapak içinde Türk Tarih Encümeni kaydı ve ciltte 70 rakamı dikkati çekmektedir. Emrin aslını bu yazmadan yararlanarak aktardık. Ayrıca, bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.257-8. İ.H. Uzunçarşılı bu düzenlemeleri padişah onaylı ıslahat fermanı olarak nitelendirmekte, daha sonra da kadılar hakkında kanun diyerek açıklamada bulunmaktadır.

Kadınların atanmaları ve eğitim-öğretimleri ile ilgili olarak 1793'te alınan kararları yineleyen ve yeni hükümlere yer veren bir ferman daha 1795 Mayıs'ında yayınlanmıştır. Söz konusu fermanda özetle aşağıdaki hususlar belirtilmektedir:

-Kadırlardan birisi tayin edilince isim benzerliği dolayısıyla yüksek dereceli kadılıkları elde etmek suretiyle ortaya çıkabilecek hilekarlıkları önlemek için tevcih kağıtlarına babalarının isimleriyle şöhretleri, vilayetleri kaydedilecek ve ellerinde bulunan bir önceki kadılığa ait tevcih kağıdına falan mansıba tayin olundu diye şerh verilerek mühürlenecekti.

-Kazasker divanında ismini bile yazamayacak kadar cahil olan kimselerin kadı oldukları görülüp bu gibilerin ahkam-ı şer'iyeyi uygulayamayacakları ve ilam veremeyecekleri dikkate alınarak, bundan sonra kazalara tayin edilecek kadınların memuriyet istemek üzere verdikleri dilekçelerine kendilerinin imza atmaları, başkalarına imza attırmamaları, aksi takdirde imza attıran ve atanın cezalandırılacağı,

- Vilayetlerden gelen hüccet ve ilamlardan şer'i kanunlara aykırı olanların uygulamaya konulmaması,

- İhtiyar ve hasta olanların dışında kalan, mevali ve diğer kadınların naip kullanmayarak bizzat kadılıklarına gitmeleri,

- İhtiyarlık ve hastalık sebebiyle arpalık ve maişetlere naip tayin atanacaksa naibin Şeyhülislam tarafından görülmedikçe tayin edilmemesi,

- Rumeli ve Anadolu muhızlılarından başkasının merkezde kapı kethüdası bulundurmaması,

- Yetimlerin mallarının ve gelirlerinin vasiliğini üstlenecek kimselerin güvenilir ve bilgili olmalarına dikkat edilecek bu gelirlerin kişisel servet gibi kullanılması önlenerek, yetimlerin ebeveyninden kalan menzül, akar ve vakıf, mahkeme kararıyla başkasına devredilmeyecekti. Kurallara uymayanlar şiddetle cezalandırılacaktı²³.

Görüldüğü gibi yapılan düzenlemeler alınan kararlar kadı ve naip atamalarında alışkanlıkların devam ettiği, yetkisiz ve ilgisiz kimselerin haklaşturma gibi çok önemli olan adalet kurumunda görev almaya devam ettikleri anlaşıldığından yasal tedbirler yinelenmekteydi.

²³ Uzunçarşılı, a.g.e., 259-260.

III. Selim'in bütün bu olumsuzlukları önlemek için göreve getirilmenin ilk aşamasında ciddi sınav yapılmasına önem verdiğini görüyoruz. Örneğin, Ali isminde birisinin imtihanı nedeniyle Şeyhülislama yazdığı aşağıdaki Hat bu konuda açık bir fikir vermektedir:

“ *Semahatlü Efendi Daimiz,*

Mülâzim-i bilmedrese olan Ali'yi imtihan eylesiniz. Lâkin tarik-ı tedrisin nizamına dair bundan akdem sadır olan hat-tı hümayunum mefhumu kemakân düsturüamel tutulup bir vechile hilâfına hareket olunmaya ve fımabad rikâb-ı hümayunuma telhis olunup hat-tı hümayunum sâdır olmaksızın hiçbir ferde ru'us ita olunmaya ve imtihanda âla ders okuyanlara ru'us verilüp baki müstefileri bakiyetülimtihan tahrir olunalar ve dikkatla aralık aralık bakiyetülimtihan olanlara ve kibar mevali zadelerin mülehhem ve müstedilerine bilistizam hat-tı hümayunumla ru'us verile ve badelyevm rica ve şefaitle asla ru'us verilmeye ve tarik-i ilm-i şeriat, bu vechile gayet himayet ve na ehilden siyanet oluna ”²⁴.

Ancak, alınan bu kararlar yüzyıllardan beri edinilmiş kötü alışkanlıkların önünü alamamış, 1798, 1802 yıllarında ard arda ilan edilen fermanlarda aynı konulara temas edilmiştir. Nitekim, 1802'de ki fermanda; kadı ve naiplerin görevli buldukları yörenin ileri gelenleriyle anlaşarak, merkezden gönderilen yöneticilere tavrı takındıkları, bazı bölgelerde bunların kışkırtmalarının ayaklanmalara yol açtığı, bunun önüne geçmek için; kadıların yönetim işlerine karışmamaları, yalnız adaleti ilgilendiren konulara eğilmeleri isteniyordu. Güvenliğin bozulmasında kaza ileri gelenleriyle kadıların anlaşarak diledikleri gibi hizmet vermeyen âyânları, mütesellimlere danışmadan görevden alıp yerlerine istediklerini seçmeleri, hoşnutsuzluğun artmasının ve düzenin bozulmasının nedenlerinden olduğu gibi, hükümet temsilcisi olan mütesellimlerin “mahkemelerin muhızrları” durumuna düşürüldüğü açıklanıyordu. Bu yüzden kadıların yönetimle ilgili işlere karışmamaları karışanların cezalandırılacakları hatırlatılmaktaydı²⁵. Böylece III.Selim, ilk kez açıkça kadı ve naiplerin yönetimi ilgilendiren işlere karışmamalarını istemiş, ancak uzun yıllardır süren uygulama ve alışkanlıkları yıkamamış olduğu yolsuzluk ve şikayetlerin II. Mahmut döneminde de devam etmesinden anlaşılmaktadır.

Kabakçı Mustafa İsyanı sonucunda III. Selim'in tahttan indirilmesi ve ardından ölümü, kargaşa ortamı yaratmıştı. Bu olaya Alemdar Mustafa Paşa'nın müdahalesi ile durum düzelmeye başlamış, II.Mahmut'un tahta

²⁴ Enver Ziya Karal, *Selim III. ün Hat-tı Hümayunları-Nizam-ı Cedit 1789-1807*, Ankara, 1988, s.129

²⁵ Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s.81.

çıkmasıyla yeni bir döneme girilmişti. II.Mahmut, sadrazam yaptığı Alemdar Mustafa Paşa'nın idaresi sırasında sessiz kalmış, yönetimde bu dönemde ve 1826'ya kadar bilindiği gibi herhangi bir yenilik girişiminde bulunmamıştı. Bununla birlikte güvenilir ve bilgili adamlarını devlet yönetiminde önemli mevkilere getirmişti .

Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılması önemli bir adım olmuş ardından yenilikler yapılmaya başlamıştı. Ancak sözünü ettiğimiz tarihe kadar, devleti alakadar eden konulara da ilgisiz kalmayıp çeşitli fermanlar yayınlamaya devam etmiş, bunlarda zaman zaman konumuzu ilgilendiren kadılık kurumuna da yer vermiştir. Örneğin, 1815'te ilan edilen bir adalet fermanında kadıların içinde bulunduğu durumdan da söz edilmektedir²⁶. Padişah, bu fermanla geleneksel bir anlatımla amacının halkın refah ve huzurunu sağlamak olduğunu belirttikten sonra, ülkenin içinde bulunduğu duruma değiniyor, özellikle de kadı ve naiplerin sebep oldukları yolsuzluklardan bahsediyordu. Buna göre altı ayda bir düzenlenen vergi dağıtım defterlerine (tevzi' defterleri) "*Harc-ı defter ve imza*" adı altında toplam giderlerden kuruş başına birer para almaları kuraldı, bunun dışında çeşitli adlarla kendileri için ek yapmamaları gerekirken, buna uymadıkları belirtiliyordu.

Gerek bu tür genel emir ve fermanlar gerekse diğer belgeler, kadı ve naiplerin neden oldukları olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Belgelerde kadıların, "*hediye*", "*bahşiş*" ve benzeri adlarla kendileri için çok miktarda parayı vergi dağıtım defterlerine eklediklerini görmekteyiz. Öyle ki sancaklarda altı aylık giderlerin hesaplanmasında kadı payı kuruşta bir para olması gerekirken yöresine göre en çok iki bin, üç bin nihayet dört bin kuruş alınabilecekken, beş bin, sekiz bin, on bin, on sekiz bin kuruşa kadar çıkan miktarların "*harc-ı defter*" olarak eklendiği anlaşılmaktadır. Öte yandan askeri ve sivil kimselerin ölümlerinde terekeleri yazılırken borçları ödendikten sonra geri kalan toplam gelirin bin kuruşundan yirmi beş kuruş oranında "*ücret-i kassamiye*", "*katibiyye*" ile "*huddamiye*"den başka bir ücret alınmaması lazımken kadıların çeşitli adlarla kendileri için ayrıca para ekledikleri görülmektedir. Öte yandan, kendi adlarına atadıkları naipleri sık sık değiştiriyorlardı. Böylece, yeni görevlendirme gibi her birinden ayrı ayrı para alıyorlardı. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür²⁷.

Aksaklık ve usulsüzlükleri önlemek amacıyla devamlı fermanlar

²⁶ Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s.82.

²⁷ Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s.82-83, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarik-i İlimiyye Dair Ceza Kanunnamesi", *A.Ü. D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.XIV., Ankara, 1983, s.140-142.

çıkılmaktadır. Bunlardan biri de 1829'da yayınlanmıştır.. Şeriat hükümlerinin iyi uygulanmaması, halka zarar verdiği ve bu kuralları uygulayacak hakimler ve naiplerin ehil kişiler olmaları, şer'e aykırı hareket edenlerin cezalarının verilmesi ile bu durumun düzeleceği tespit edilerek kazaskerler tarafından gereksiz mansıp verilmemesi, niyabete gideceklerin "*hüsn-i intihâbı ve mürasele-i şer'iyyelerinin iltizam gibi kapı kethüdaları ve sarraflar ellerinde gezdirilmemesi*" gibi konulara dikkat edilmesi hakkında Rumeli ve Anadolu kazaskerlerine hitaben iki adet emr-i âli gönderilmiştir²⁸.

Öyle anlaşılıyor ki, diğer fermanlar gibi bu iki ferman da pek işe yaramamış 20.05.1834 (11 M 1250) tarihinde naiplerle ilgili bir irade sadır olmuştur²⁹. İradede; "*icrâ-yı ahkâm-ı şer'îye memur olan nüvvâbın dahi ehliyetli olması ve ehl olarak niyabete tayin olunup*" denildikten sonra , şeri'i şerife, eskiden beri sicillere kayıt edilen adaleti ilgilendiren emirlere uyulması, halka zulm edenlerin, araştırma sonucunda gerçek olduğu anlaşılırsa sorumlu tutulacakları ilan ediliyordu. Bu emirden çok kısa bir zaman sonra, 25.12 1834 (23 Ş 1250) tarihinde yeni bir ferman yayınlandığını görmekteyiz. Burada naiplerin sık sık değiştirilmesinin halka zarar verdiği, şikayetlere sebep olduğu, bundan vazgeçilmesi, şikayet ve istifa ile naip azledilmemesi, mahkemelerde alınması gereken belirli ücretten fazlasının alınmaması, naip tayininde saptanmış miktardan fazla ücret alanın da ve verenin de cezalandırılacağı, kadı ve naipler geçinemiyorlarsa, Şeyhülislamlığa başvurmalarını ayrıca, şeriatın uygulayıcısı olan naiplerle idareciler hakkında şikayet olursa, Rumeli'deyse Rumeli kazaskeri, Anadolu'daysa Anadolu kazaskeri ya da duruma göre Bab-ı Ali veya Şeyhülislam tarafından memur tayin edilip araştırılması ve suçlu görülenlerin cezalandırılması için gerekenlerin yapılması ilgililere emrediliyordu. Çıkan emirde ayrıca, taşra kadı ve naiplerinin suiistimallerinin devam ettiği, aldıkları kararların birbirine uymadığı, haklıyı haksız, haksızı haklı gösterdikleri, yasal harçların dışında halktan haraç aldıkları yineleniyordu³⁰.

Görüldüğü üzere ilan edilen emirlerle kadı ve naiplerin nasıl davranmaları gerektiği sık sık belirtilmekte ise de bir sonuç alınmadığından

²⁸ Ahmet Lütfi Efendi, , Tarih Vakfı YKY, *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, c.I, İstanbul, 1999, s.208. Lütfi Efendi s.208'deki itiraz başlığı altında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "*Revş-i hâle göre iş bu nizâmın icrâsına bâdi uzemâ-yı tarikin adem-i takayyüdlere olmuş oluyor. Yazık ki, müşârunileyhüm bi'l-fi'l umûr-ı ahkâm-ı şer'îyyeye ve hilâf-ı şer' görülen umûrun men'ine me'mûr iken kendilerinden sudûr eden takayyüdsüzlük şâyan-ı teessüfdür.İntihâ.*"

²⁹ *Takvim-i Vekayi*, defa 83, fi- 11 M 1250-20.05.1834.

³⁰ *Takvim-i Vekayi*, defa. 93, fi 23 Ş 1250-(25.12. 1834).

Mayıs 1838’de “*Tarik-i İlmîyye’ye Dair Ceza Kanunnamesi*” adı ile geniş içerikli bir yasa çıkarılarak kadılık kurumuna yeni bir düzen verildi. Bu düzenleme Tanzimat öncesinde II. Mahmut’un attığı son önemli adım oldu.

Sözü edilen Kanun, Mayıs sonları 1838’de (Ra 1254)’de basılarak birer nüshası bütün vilayet ve sancak merkezlerine gönderilen “*Tarik-i İlmîyye’ye Dair Ceza Kanunnamesi*”dir. Kanuna 12 Aralık 1838 (25 Ramazan 1254) tarihinde yürürlüğe giren bir “*Ek*” de yapılmıştır³¹.

Kanunun girişinde; şeriat hizmetinde bulunan kişilerin suç işlediği ve naiplerin çoğunun durumlarının bilinmediği ve uygunsuz hareketlerinin olduğu ve böyle davrananların hakkından gelinmek ve diğerlerini uyarmak için padişahın onayıyla yayınlandığı açıklanmaktadır. Bu girişten sonra, hükümler, paragraflar halinde verilmektedir. Teknik olarak daha sonra çıkacak olan diğer kanunlardan ayrılmaktadır. Çünkü, onlarda madde, kısım, bölüm gibi ayrımlar yapılmaktadır.

İlk paragrafta ya da ilk hükümde; ulemadan halkın hizmetinde olanların yerine getirmeye memur oldukları hizmetlerinde kişisel gereksinimler ve şeriatın öngördüklerinden başka bir yol tercih etmeleri halinde durumlarına göre gerekli uyarı yapılacak, yola gelmezlerse bu işi yapmaktan men edileceklerdi.

Bir başka hükümde rüşvet ve iltimasla ilgili idi. Büyük küçük kim olursa olsun şeriatın kurallarını uygulamakla görevli olanlar, verecekleri hükümlerde dostlukla ya da rüşvetle haksızlık yaptıkları anlaşıldığı takdirde aldıkları rüşvet kendilerinden istenecek ve ayrıca cezalandırılacaklardı. Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri görev sürelerinde rüşvet ile kadı atadıkları anlaşılırsa, aldıklarını sahibine geri verecek, rüşvetle elde edilen görev ve ünvan o kişiden alınacak, kazaskere de uygun bir ceza verilecekti.

Görev süresi dolan kimsenin görevi uzatılmak istendiğinde şeyhülislamın onayından sonra kuralına göre işlem yapılacaktır. Böyle takip edilmeyen işlemler geçersiz sayılacaktır. “*Arpalık*” şeklinde, kendilerine kazaların adalet işlerinden elde edilen gelir bırakılan, yüksek din alimleri ile

³¹Musa Çadırcı, “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli *Tarik-i İlmîyye’ye Dair Ceza Kanunnamesi*”, *A.Ü.D.T.C.F.Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XIV, Ankara 1983, s. 139-161. Bu kanunnamenin önceki yıllardan söz edenler olmuştur. Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat I*, 1940, s. 170-171, Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti’nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, s.277,Ankara, 1969’ adlı eserlerde geçmektedir. Bununla beraber bir bütün halinde, tamamını ortaya çıkaran ve yayınlayan Prof. Dr. Musa Çadırcı olmuştur.

müderrisler ve diğer ulema mutasarrıf oldukları kazalara “*naip*” atamak istediklerinde “*Defter-i hazret-i fetva-penahide mukayyid olduğu vehile*” aylık ve harçlardan fazla ayrıca olarak rüşvet aldıkları anlaşılırsa, rüşvet geri istenecek, rüşvet vererek naip olan da görevden alınacaktır.

Hala eğitim-öğretimde ve kadılıkta bulunan kişi, her ne kadar ilim ve hünerleriyle bilinse de tutum ve davranışları iyi olmazsa, şer’an ve örfen ilim erbabına yakışmaz uygunsuz davranışlarda bulunmayı adet edinenlere hiçbir kazanın “*icra-i ahkam-ı şer’iyyesi*” yani yargı görevi verilmeyecekti. Bundan böyle durumu bilinmeyen biri, hizmet-i şer’ talebinde bulunursa, Şeyhülislamın nezaretinde şeriat işlerinde çalışmış üç dört kişi tarafından imtihan olunacaktır. Şeriatın gereklerini yerine getirecek yetenekte görülenlere şeyhülislam tarafından “*Mühürlü Pusula*”(yeterlik belgesi) verilecekti. Yeterli görülmeyenlere, naiplik isteğinde bulunmamaları söylenecekti. Ehliyetli olmayanlar herhangi bir yolla naip olursa, görevden alınacaklardı.

Bir kişi, şeriat hizmetine geçmek isterse yani naip veya kadı olmak isterse, kendisine Türkçe’ye çevrilmiş fetva kitaplarından bir ders gösterilip, eğer sadece Türkçe sureti anlayıp okursa “*edna*”(zayıf), hem okuyup hem de Arapça’sı ile karşılaştırabilirse “*evsat*”(orta), hem bunları yapıp hem de Arapça metinden gösterilen yeri bulup çıkarabilirse “*karib-alâ*”(iyi), bunların hepsini yaptıktan sonra bir de gösterilen meselenin fıkıh kurallarına uygun olarak açıklamasını yapabilirse “*alâ*”(pekiyi) şeklinde değerlendirilecekti.İsteklilerden her biri amaçlarını anlatacak kadar yazı yazmaya kudretli olur ise, derecelerine göre kazalara hakim tayin olunacaktır. Derecelerden hiç birine giremeyenlere de ilim tahsil etmeleri önerilecekti.

Sancak dahilindeki küçük kazaların hakimlik işleri yakınlarındaki büyük kaza hakimince görülecek, ancak arada 6 saatlik uzaklık varsa o zaman, büyük kaza hakiminin denetiminde olmak şartı ile “*naip*” atanacaktır. Bölgede büyük kaza yoksa 3 veya 4 küçük kaza birleştirilerek bir naip gönderilecekti. Hiç kimse rüşvet, aracılık ve merhametle hakim atanmayacaktı. Eğer bu yollarla atananlar olursa, rüşvet alandan aldığı miktar tahsil edilecek ve cezalandırılacak, hakim de azledilecekti. Bir kimse hakim atandıktan sonra yararı olacağı düşüncesiyle, vali, mütesellim, voyvoda, muhtar ile ileri gelenlere rüşvet verip sonra bunu halktan çıkarmaya kalkarsa cezalandırılacaktı.

Gerek İstanbul’da ve gerekse diğer mahallerde hakim olan kişiler, Müslüman, zımmi, müstemin her kim olursa olsun, kendilerine baş vuranlar arasında fark gözetmeksizin, şeriatın gereklerine göre karar vereceklerdir.

Şefaât, “hatır-ı gönül”, iltimas ve rüşvetle karar vermeyeceklerdi. Bu yollara sapanlara gerekli ceza verilecekti.

Tereke yazımında, şeriâtın gereği ve padişahın fermanına uygun olarak “*kuruştan bir para resm-i kısmet ve bin kuruştan altmış para ücret-i kaydiyye*” ve müzayede ile satılan terekeden elde edilen meblağdan “*bin kuruştan iki kuruş ücret-i delaliyye alınıp bunlardan fazla harc-ı hüccet, vesayet ve hademe ve ihzariyye ve kalemiyye namıyla ve nam-ı aherle bir akçe alındığı*” anlaşılırsa, alınan şey iade edilecek ve alan cezalandırılacaktı.

Bir kimse öldüğünde arazi ve gelirleri hakim tarafından satılmayıp “*ziyade alacağım diyerek*” fazla bedel ile deftere kaydedip varisler arasında bölüşmekte iseler de bu tür eşyanın kaybolması ya da zayii edilmesi mümkün olduğundan hak sahiplerinin zararına olmaktadır. Bundan böyle bir kimse öldüğünde, çocukları ve varisleri eğer küçük, akli dengesi bozuk veya başka yerlerde ya da kayıp iseler öncelikle bunlar için bir “*vasi*” ve “*kayyum*” veya “*nazır*” atanacak, sonra tereke her ne ise müzayede ile satılacak, masraflar düşüldükten sonra varisler arasında bölüşülecekti. Küçük, hasta ya da kayıp olanların hisseleri ayrılacak, bu paranın saklanması için emin bir yer sağlanacaktı. Çocuk, mecnun, kayıp olanlara terekeden düşen bu paradan, borç almak isteyenlere, rehinle veya üç kefil göstermeleri kaydıyla “*onu on bir buçuk hesabı üzerine marifet-i şer’ ve vasi marifetiyle*” borç verilebilecekti. Her üç yılda bir bu tür terekelerin muhasebesi yapılacak, elde edilen gelirler ana sermayesine eklenecekti. Varisler -gerek büyük gerek küçük olup- terekeleri yazılmamışsa “*rü’yet tezkeresi*” adı ile veya başka yoldan hakimler bir akçe istemeyeceklerdi Vali, mütesellim, voyvoda, muhtar, ileri gelenler ve diğerleri bu konuda haksız yere kadılarına müdahale edemeyeceklerdi. Edenler cezalandırılacaktı.

Hakimler gördükleri davalarda kural gereğince “*kuruşta bir para*” vergi alacaklardı. Başka adlarla bir şey istemeyeceklerdi. Buna uymayanlar görevlerinden alınacaktı. Verilecek senetlerden de fazla ücret istenmeyecekti. Şeriata uygun olmayan senet veren hakimlerin işlerine son verilecekti. Ayrıca, halkın huzur ve güvenini bozacak tutum ve davranışlarda bulunan kadılar sürgün edilecek ve cezalandırılacaklardı. Devlet işlerinin görülmesinde ve padişah buyruklarının yerine getirilmesinde rehaveti görülenler de cezalandırılacaklardı.

Şeriâtın hizmetinde bulunan kişilerin hamiyetli ve bilgili olmaları, din ve devlete ve halka hayırlı hizmetler görerek emsallerinden üstün başarı göstermeleri halinde taltif edileceklerdi.

Bu kurallar çerçevesinde bundan böyle atanacak bütün hakimler, naipler, işlerinin ehli olacaklarından, öncekilerden daha çok dikkatle şeriatın gereklerini yerine getireceklerdi. Bu arada dava tutanakları dikkatle tutulacak, çözümü güç bir dava çıkar da halledemezlerse taşrada Müftüye, İstanbul'da ise Şeyhülislama danışacaklardı. Müftü yoksa ulema ile istişare edilecekti. Yine çözüm bulunamazsa İstanbul'a sorulacaktı. Şahitlerin güvenilir kimseler olmalarına dikkat edilecek, hüküm verilirken kurallara titizlikle uyulacaktı.

Yukarıda açıklanan hükümlere 12 Aralık 1838 (25 Ramazan 1254) tarihinde bir zeyl yapılmıştır. Zeylde kanunun yürürlüğe girmesinden önce kadı ve naipl olanların yeniden sınava tabi tutulmalarının birçoğunun işsiz kalmalarına sebep olacağından, böylelerin görevlerinde kalmalarına karar verildiği belirtiliyordu. Yani mevcut iş başındaki kadı ve naipler sınava alınmayacaktı. Ayrıca yeniden atanacak kadı ve naiplerin Şeyhülislamın belirleyeceği bir bilgili kişi tarafından sınava alınmaları, iki kişinin de şahit olarak bulundurulması ilkesi getiriliyordu. Böylece, kanundaki sınav heyeti tek kişiye indirilmiş oluyordu. Atanmaların, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin teklifleri Şeyhülislamın onayı, hükümetin oluru ve padişahın uygun görmesiyle gerçekleşmesinin esas olduğu yineleniyordu. Bu değişikliklerle atanmalarda, sınav usulünden vazgeçilerek, hemen hemen eski uygulama şekline dönmüş oluyordu³².

Açıkladığımız hükümlerden anlaşıldığı gibi özellikle daha önceki dönemlerde olduğu gibi kadı ve naiplerin rüşvet ve usulsüz ücret almaları üzerinde durulmuş bunun önü alınmaya çalışılmıştır. İlk hükümde, şeriatın öngördüğü ve kendi gereksinimleri dışında bir uygulamaya başvurmamaları, böyle bir şey olursa görevden alınacakları belirtiliyordu. Rüşvet konusuna ağırlık verilmekte ve bu birkaç maddede ele alınmaktadır. Atanmalarda veya görev sırasında rüşvet alanın da verenin de cezalandırılacağı açıklanıyordu. Kadıların görev sürelerinin uzatılması için Şeyhülislamın onayına ihtiyaç vardı. Eğitim-öğretim ve yargı işlerinde görevli kişilerin bilgili ve yetenekli olması şartı getiriliyordu. Kadılar, sınavla derecelendirilecek ve atamaları ona göre yapılacaktı. Ancak, sınav usulü yapılan ekle değiştirilmiştir. Ayrıca, küçük kazalar birleştirilerek atanacak naipl sayısının azaltıldığı anlaşılmaktadır. Tereke yazımında yapılan haksızlıklara dikkat çekilerek bunun önlenmesini sağlayacak bir düzenleme getirilmiştir. Çözülmemeyen davalar için maddeler getirilerek müftü veya ulemaya ya da İstanbul'da şeyhülislama danışma kuralı getirilmiştir.

³² Zeyl, *BOA. Hatt-ı Hümayun*, no:22744' te kayıtlı olup, Çadircı, basılmış olanını a.g.m' de ek olarak vermektedir. Bkz. s. 159,161.

Genel itibariyle çıkarılan bu Kanunname ile rüşvetin önü kesilmeye, bilgili ve eğitilmiş kişilerin kadı ve naip atanmasına dikkat çekilmeye özen gösterilmiş ve cezalandırılacakları ifade edilerek yaptırımlar konulmuştur.

II. Mahmut Dönemi'nin sonlarında kadı ve naiplerin giyim kuşamıyla ilgili bir düzenlemenin daha yapıldığını görüyoruz. 06.08.1838 (15 Ca 54) tarihinde yapılan öneri padişah tarafından uydun görülmüş çıkarılan irade ile kadıların resmi törenlerde kıyafetlerinin ne olması gerektiği yeniden belirlenmiştir. Buna göre; kadılar, resmi toplantı ve divanlarda eskiden beri müderrisler gibi resmi kıyafet giyiyorlardı. Ancak, bir süredir bunu bırakmışlar, divanlarda giyindikleri kıyafetler birbirine ve düzene uymaz olduğundan, düzensizliğe son vermek için resmi tören, toplantı ve divanlarda "*telli imame ve ferace*" yani sarık ve cübbe giymeleri kararlaştırılmıştı³³.

Verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, II. Mahmut döneminde kadıların atanmasında önemli bir değişikliğe rastlamamaktayız. XVII. ve XVIII. yüzyıllardan beri süre gelen uygulamalar devam etmiştir. Anadolu'nun bir çok kenti arpalık olarak mazul kazaskerlerle, ulemaya verilmekte idi. Bunlar da olageldiği gibi görevleri başına gitmeyerek yerlerine naiplerini gönderiyorlar ya da şehirde bulunan birini naip atayarak hizmet verdirmeye çalışıyorlardı. Naiplerin çoğu da bilgisiz olduklarından ayrıca kendi geçimlerini sağlamak ve arpalık sahibine istediği ücreti ödemek için ister istemez haksızlık yapmaktaydılar. Bu ise, önceki yıllarda olduğu gibi yoğun şikayetlere ve yakınmalara neden oluyordu. II. Mahmut öncelikle, yaptığı yeni düzenlemelerle, kadıların yalnız yargıyla ilgilenmelerini sağlamaya yönelik önlemler alarak şikayetlerin önüne geçmeyi denemiştir. Önce İstanbul'da daha sonra eyalet ve sancak merkezlerinde ihtisap işlerini ihtisap nazırlarına bırakması, nüfus sayımı yaptırdıktan sonra nüfus işlerine bakmak ve bir yerden bir yere gidip gelmeyi denetlemek üzere defter nazırlığı teşkilatını oluşturması, köy ve mahallelerde muhtarlık teşkilatını kurarak halk ve hükümet ilişkilerinde muhtarlara önem verilmesi, kadıların yetki alanlarını daraltan gelişmelerdi. Daha da fazla olarak, Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra öncelikle padişah ve ailesine ait vakıf işlerini kurulan Evkaf Nezaretine bırakması, kadıların vakıflar üzerindeki etkinliklerini azaltmıştı. Bütün bu gelişmeler kadıların yetkilerini daraltıyor, yargı işleri dışında işlerle uğraşmamalarının yolu açılıyordu. Bütün bunlar önemli gelişmelerdi. Ancak, bunlarla beraber, hala merkezden gönderilen emir ve fermanları şer'iyeye sicillerine geçirmek, halka duyurmak, sürgüne gönderilenleri denetlemek, halkın yöneticilerle ilgili

³³ BOA. Hatt-ı Hümayun, no-24176, 24176-A. Bkz. Ek. Bu emrin Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak duyurulması öngörülmüyordu.

şikayetlerini hükümete iletmek, vergilerin mahallelere ve halka bölüştürülmesi, narh belirlenmesi gibi görevleri yürütüyorlardı. Böylece, daha önce de kadıların idari işlere karışmalarının sakıncaları görülmüş, III.Selim bunu engellemeye yönelik fermanlar çıkarmışsa da asıl gelişmeler ve adımlar II. Mahmut'un çabalarıyla olmuştur. Ancak, bundan sonra özellikle Tanzimat döneminde yapılan girişimlerle kadıların ve onların çalıştıkları mahkemelerin görevleri daha da kısıtlanacaktır³⁴. Tanzimat öncesindeki mahkeme görevlilerine gelince; onlarda da bir değişiklik söz konusu olmamıştır.

Sonuç

16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı kurum ve kuruluşlarında başlayan bozulma ve çöküntü kadılık ve yargıyı da önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle medreselerdeki eğitim ve öğretimin bozulması yeterli bilgi ve beceriyi edinmeden buradan mezun olup kadılık görevine atananların neden oldukları olumsuzluklar 17. Yüzyıldan itibaren "*arपालık*" usulünün de eklenmesiyle giderek artmıştır.

Diğer kurumlarda olduğu gibi kadılık ve yargı alanında da çöküntünün başlaması ile birlikte önlemler alınmak istenmişse de yetersiz kalmıştır. 17. Yüzyıldan itibaren arada sırada yayınlanan ferman ve emirlerde nelere dikkat edilmesi gerektiği yinelenmişse de olumlu sonuç alınamamıştır. Özellikle III. Selim'in tahta geçmesi ile birlikte başlayan yeniden yapılandırma çalışmalarından kurumumuz da nasibini almışsa da bu dönemin kısa sürmesi, sonuç alınmasını engelleyen önemli bir etken olarak görülmektedir.

Tanzimat arifesinde yapılan yenilikler arasında kadılık ve naiplikle ilgili düzenlemeler önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle 1838'de alınan önlemler ve yapılan düzenleme ile kuruma çeki düzen verilmiş atanma, yükselme, görevden alınma yasal kurallara bağlanarak adam kayırmanın ve suiistimallerin önü alınmak istenmiştir. Kısa bir süre sonra da İmparatorluk genelinde köklü düzenlemelere gidilmiş hukuk alanında çağın gereklerine uygun yenilikler yapılarak kadı ve naiplerin doğrudan sadece şer'i hukukla ilgilenmelerine ve hakim olarak da nizamiye mahkemelerinde görev almalarına olanak sağlanmıştır.

³⁴ Tanzimat Dönemi'nde naiplik ve şer'i yargı üzerindeki çalışmalarımız devam etmektedir.

Kaynakça**Arşiv Kaynakları**

Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi

Ali Emiri Tasnifi-Abdülhamit-i Evvel- no:11344

Hatt-ı Hümayun Tasnifi, no: 22744, 24176, 24176-A

Kronikler

Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 12 c., İstanbul, 1309, 1302.

Ahmet Lütfi Efendi, *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, 8 c., Tarih Vakfı Yay., YKY, İstanbul, 1999.

Raşit, *Tarih-i Raşit*, 6 c., İstanbul, 1282.

Yazmalar

Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yazmalar, Y-534.

Gazeteler

Takvim-i Vekayi, Defa 83, 93.

Kitap ve Makaleler

Akdağ, Mustafa , *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 2 c., Ankara, 1971.

Akdağ, Mustafa, "Genel Çizgileriyle 17. Yüzyıl Türkiye Tarihi",

A.Ü.D.T.C.F.Tarih Araştırmaları Dergisi, c.IV/6-7, Ankara, 1966, s.201-247.

Arık, Feda Şamil , "Osmanlı'da Kadılık Müessesesi", *OTAM* 8, Ankara, 1997, s.1-72.

Çadircı, Musa , *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları* ,Ankara, 1991.

Çadircı, Musa, "Cevdet Paşa'nın Medreselerle İlgili Görüşleri",

Ahmet Cevdet Paşa, Vefatının 100. Yılına Armağan, Ankara, Diyanet Vakfı Yay., 1997, s.79-84.

Çadircı, Musa, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu'da Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarik-i İlmiyeye Dair Ceza Kanunnamesi", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.XIV, Ankara, 1983, s.139-161.

Karal, Enver Ziya ,*Selim III'ün Hat-ı Hümayunları-Nizam-ı Cedit 1789-1807*, Ankara, 1988.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devlet'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, Ankara, 1969.

Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara, 1994.

Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986.

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara, 1977.

Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnamelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Belleten*, XXXVIII/151, Temmuz 1974, Ankara, s.445-491.

Süreyya, Mehmet, *Sicill-i Osmani, Osmanlı Ünlüleri*, 4, İstanbul, Tarih Vakfı yay., 1996.

Uluçay, Çağatay, *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988.

Yücel, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, XXXVIII/149-151, Ankara, 1974, s.657-707.

Veldet, Hıfzı, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, 1940, s.139-209.

EK

Seniü'l hümâ, kerimi'ş-şimâ devletlü, atıfetlü efendim hazretleri

Bu def'a tab' ve temsil olunacak nush-ı Takvim-i Vekâyi'a derc olunmak üzere bazı mevâdd-ı münasibeyi mutazammın kaleme aldırılan müsvedde manzur-ı âli buyurulmak üzere mersul su-yu atufileri kılınmış olmağla müsvedde-i mezkurenin sebk ve 'ibâre ve sıyâk-ı ifâdesi muvâfık-ı irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehriyâri buyurulur ise ol vechile tab' ve temsil itdirileceği ve taraf-ı hazret-i fetvâpenâhiden bi'l-vürud leffen mersul savb-ı vâlâları kılınan bir kıt'a tezkere me'alinden müstefâd olduğu üzere tarik-i kazâda bulunan dâiyân fi'l-kadim eyyâmı merâsimde müderrisin efendiler misillü esvâb-ı resmiye telebbüs etmekde idiyeler de bir müddetden berü terk olunmuş ve bu cihetle divanlarda telebbüs eyledikleri elbiseler yek diğerine muhâlif olarak nizâm-ı tarike hâlel gelmiş idüğünden kemâ-fi'l-evvel müderrisin efendiler misillü eyyâm-ı merâsimde telli imâme ve ferâce telebbüs iderek saye-i ihsân-vâye-i hazret-i mülükânede iktisâb-ı şeref ve meziyet eylemeleri tensib ve iş'âr olunmuş olmağın ol vechile da'iyân-ı mumaileyhümün eyyâm-ı merâsimde telli imâme ve ferâce telebbüs eylemeleri rehin-i müsâade-i mekârim'ade-i hazret-i cihândâri buyurulur ise bu husus dahi li-ecli'l-ilan nush-i Takvim-i Vekâyi'a derc olunacağı beyanıyla tezkere-i senâveri terkimine ibtidâr kılındı efendim.

Ma'ruz-ı çâker-i keminelidir ki

İş bu tezkere-i seniyyeleriyle zikr olunan müsvedde ve müzekkere takdim-i hâkîpâ-yı mekârim-ihtivâ-yı hazret-i şehinşâhi kılınarak manzur-ı hümâyun-ı cenâb-ı pâdişâhi buyurulmuş ve müsvedde-i mezkurenin sebk ve 'ibâre ve medlul ve ifâdesi irâde-i 'aliyye-yi mülükâneye tevâfık eyleyerek ol- vechile tab' ve temsil itdirilmesi ve müzekkere-i mezkurede beyân ve istizân olunduğu vechile ve dâi'yân mumaileyhimim eyyâm-ı merâsimde telli imâme ve ferâce telebbüs eylemelerine müsâ'ade-i seniyye şâhane erzân buyurulmuş olduğundan anın dahi li-ecli'l-ilan nush-i Takvim-i Vekâyi'a derc olunması hususlarına irâde-i seniyye-i mülükâne müteallik buyurulmuş ve mezkur müsvedde ve müzekkere leffen i'âde-i savb-ı sâmilere kılınmış olmağla ol babda emr-ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi 15 Ca 54- (06.08.1838).

